

ШЛЯХИ ЗБАГАЧЕННЯ ЛЕКСИКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ

WAYS TO ENRICH THE VOCABULARY OF PRESCHOOL CHILDREN AGE WITH GENERAL SPEECH UNDERDEVELOPMENT

У статті розкриваються теоретичні й емпіричні аспекти логопедичної роботи зі збагачення лексики дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення III рівня. Проаналізовано психолінгвістичний підхід із урахуванням системної будови слова і його структурно-функціональних особливостей у мовленнєвій діяльності, що дозволило виявити особливості формування лексичної системи та її окремих аспектів у дітей окресленої групи, а також визначити напрями і зміст корекційної роботи зі збагачення лексики. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що лексичний запас у таких дітей обмежений, мають місце кількісні й якісні особливості лексики, порівняно з даними дітей із нормальним мовленнєвим розвитком. Отримані відомості і сучасні уявлення науки про семантичну структуру слова визначили напрями логопедичної роботи з формування лексики у дітей із загальним недорозвиненням мовлення III рівня: розширення обсягу словника; розвиток структурного аспекту лексичних значень; формування парадигматичних і синтагматичних зв'язків слова; організація лексико-семантичних полів. Робота з розширення обсягу словника включала уточнення, активізацію словникового запасу і його розширення завдяки новим іменникам, дієсловам, прикметникам, прислівникам. Корекційна робота враховувала вимоги освітньої програми закладів дошкільної освіти, частотний словник дітей 6-річного віку та виявлені особливості словника дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення III рівня. Формування синтагматичних зв'язків слова передбачало точне вживання слова у мовленні, у словосполученнях і реченнях. Для розвитку конотативного компонента значення слова пропонувалися завдання на співвіднесення емоційних реакцій зі значенням слова. Для формування словника в усіх напрямках визначені прийоми роботи, підібрано і систематизовано лексичний матеріал. Аналіз порівняльних даних контрольного етапу експерименту дозволив зробити висновок про ефективність розробленої системи корекційно-логопедичної роботи зі збагачення лексики у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення III рівня.

Ключові слова: лексика, словниковий запас, семантичні зв'язки, мовлення, загальне недорозвинення мовлення, діти дошкільного віку.

The article reveals the theoretical and empirical aspects of speech therapy work to enrich the vocabulary of senior preschool children with general speech underdevelopment of the III level. The study takes into account the systemic structure of the word and its structural and functional features in speech activity. The analyzed psycholinguistic approach made it possible to identify the features of the formation of the lexical system and its individual aspects in children of this group, as well as to determine the directions and content of correctional work to enrich the vocabulary. The conducted research gives grounds to assert that the lexical stock is limited, there are quantitative and qualitative features of the vocabulary in comparison with the data of children with normal speech development. The data obtained during the experiment and modern ideas of science about the semantic structure of the word determined the directions of speech therapy work on the formation of vocabulary in this group of children: expansion of the vocabulary; development of the structural aspect of lexical meanings; the formation of paradigmatic and syntagmatic connections of the word; organization of lexical and semantic fields. The work on expanding the volume of the dictionary included clarification, activation of the vocabulary and its expansion through new nouns, verbs, adjectives, and adverbs. Correctional education took into account the requirements of the educational program of the preschool education institution, the frequency dictionary of six-year-old children and the revealed features of the dictionary of preschoolers with general speech underdevelopment of the III level. The formation of syntagmatic connections of a word presupposed the exact use of the word in speech, in phrases and sentences. For the development of the conotative component of the meaning of the word, tasks were proposed to correlate sensory reactions with the meaning of the word. For the formation of a dictionary in all areas, methods of work, selected and systematized lexical material are determined. The analysis of comparative data of the control stage of the experiment made it possible to draw a conclusion about the effectiveness of the developed system of correctional and speech therapy work on the formation of vocabulary in older preschool children with general speech underdevelopment of the third level.

Key words: vocabulary, semantic connections, speech, general speech underdevelopment, preschool children.

УДК 376.016
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/42.22>

Тубичко Ю.О.,
ст. викладач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології
Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Багате і добре розвинене мовлення виступає засобом повноцінного спілкування та розвитку особистості. Лексика як найважливіша частина мовної системи має велике загальноосвітнє та практичне значення, оскільки багатство словника є ознакою високого рівня розвитку дитини. В разі порушень формування лексичного запасу

мовлення дітей не може вважатися досить розвиненим. Корекція мовленнєвих порушень загалом і збагачення лексики зокрема є необхідними умовами для розвитку мовленнєвих і комунікативних умінь дітей. Тому проблема збагачення лексики займає важливе місце в сучасній логопедії, а питання про стан словника за різних порушень мовлення, методика його формування є досить

актуальними. Достатній рівень сформованості лексичної системи мовлення визначається певним обсягом словника, точністю розуміння і вживання слів, сформованістю структури значення слова та є однією з найважливіших передумов оволодіння читанням, письмом і лічбою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Останніми роками проводилося багато досліджень розвитку мовлення у дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення (далі – ЗНМ). Особливої актуальності набула інтеграція психолінгвістики та логопедії, яка знайшла своє відображення в роботах Г.В. Бабіної, Б.М. Гріншпуна, В.А. Ковшикова, Р.І. Лалаєвої, Є.Ф. Соботович, Л.Б. Халілової. Розробка психолінгвістичного аспекту формування словника, що дозволяє проаналізувати особливості структури і характер функціональних змін семантичної структури слова, зумовлена необхідністю пошуку шляхів підвищення ефективності корекційного впливу за ЗНМ.

Формування лексичного запасу в дітей із ЗНМ розглядається нарівні з найважливішими завданнями їхнього мовленнєвого розвитку. Зосередивши увагу на словнику, ми виходили з принципів системного підходу до аналізу мовленнєвих порушень, сформульованого Р.Є. Левіною. Такий аналіз «підкреслює єдність і цілісність мовлення як системи», передбачає дослідження аномального мовленнєвого розвитку з урахуванням причинно-наслідкової взаємозалежності. На думку Р.Є. Левіної, причини та механізми недорозвинення мовлення можуть бути різними, через що виникають відмінності у структурі аномальних проявів. Правильне визначення першопричин та аналіз структури мовленнєвого недоліку дозволяють виокремити провідну ланку порушення мовленнєвої діяльності та характер її дефекту [4, с. 12–13].

Л.Б. Халілова вважає, що порушення вибірковості множинних семантичних зв'язків у дітей із вадами мовлення вказує на розлад динаміки функціонування когнітивно-семантичних процесів, а це своєю чергою ускладнює активізацію вербальних структур. Авторка наголошує, що в процесі корекційної роботи необхідно враховувати не тільки специфіку семантичного розвитку дітей цього контингенту, а й внутрішні закономірності лексичної системи мовлення [7, с. 276–282].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на достатню кількість напрацювань, більшість дослідників розглядають проблему збагачення лексики дітей дошкільного віку із ЗНМ у загальному контексті, не приділяючи належну увагу розробці системи її цілеспрямованого збагачення в процесі спеціального корекційного впливу.

Мета статті – розробка та апробація системи корекційних прийомів, спрямованих на збагачення лексики дітей дошкільного віку із ЗНМ.

Виклад основного матеріалу. Започатковуючи дослідження, ми брали за основу дані Р.Є. Левіної про особливості словника дітей із ЗНМ III рівня. Він характеризується появою розгорнутого висловлювання в повсякденному мовленні без грубих лексико-граматичних і фонетичних відхилень. Спостерігається неточне знання і вживання багатьох слів та не досить повна сформованість низки граматичних форм і категорій мовлення, в активному словнику переважають іменники та дієслова. Не вистачає слів, що позначають якості, ознаки, стан предметів і дій. Відзначається невміння користуватися способами словотворення, що створює труднощі у використанні варіантів слів та під час добору однокоренових слів, утворення нових слів за допомогою суфіксів і префіксів. Часто діти замінюють потрібне слово іншим, подібним за значенням [4, с. 15–16].

На недостатню диференційованість слів за значенням у дітей із недорозвиненням мовлення вказував О.М. Гвоздьов [1, с. 34]. Н.М. Трауготт зазначала, що словник таких дітей має вузько ситуативний характер. Діти не одразу починають вживати слова, засвоєні на заняттях, за різних ситуацій мовленнєвого спілкування, в разі зміни ситуації втрачають, здавалося б, добре знайомі та вимовлені ними в інших умовах слова [6, с. 78–80].

Важливою є думка О.Є. Грибової про те, що корекція повинна базуватися на видах робіт, що сприяють формуванню пізнавальної сфери і семантичної сторони мови. Тому необхідно, перш за все, розвивати мовленнєві здібності дитини, що лежать в основі процесів переходу від загального до часткового і від часткового до загального, а також протиставлення вербальних елементів за сенсоутворювальними ознаками. Вся система вправ має бути спрямована не на заучування окремих вербальних одиниць, а на вибудовування цілісної системи. Автор підкреслює, що мовленнєві одиниці, які вводяться, не можуть бути відібрані фахівцем у довільному порядку. Під час корекційної роботи необхідно спиратися на наявні в користуванні дитини вербальні засоби, а також на пред'явлення нових одиниць в протиставленні [2, с. 47–49].

Н.В. Ільїна і В.Є. Левицький наголошують на доцільності підбору лексичного матеріалу, пропонуваного дітям, за тематичним принципом, що сприяє його засвоєнню і запам'ятовуванню, тоді як багаторазове повторення слова дозволяє швидше вводити його в активне мовлення [3, с. 94–102; 5, с. 162–163].

Зіставляючи дані досліджень щодо психофізіологічних механізмів формування словника у дітей із нормальним розвитком і в дітей із ЗНМ, можна констатувати, що процес збагачення лексики в останніх ускладнений у зв'язку з недоліками становлення всієї функціональної системи мовлення.

Враховуючи все вищезазначене, ми започаткували експериментальне дослідження зі збагачення лексики дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ III рівня, на констатувальному етапі якого були отримані дані, що характеризують особливості лексики дітей досліджуваної категорії. У дослідженні взяли участь 30 дітей старшого дошкільного віку (5–6 років) із ЗНМ III рівня – експериментальна група (далі – ЕГ) і стільки ж дітей – із нормальним мовленнєвим розвитком цього ж віку – контрольна група (далі – КГ). Експеримент проводився на базі НВК № 310 м. Одеса.

Пропоновані дітям завдання, спрямовані на виявлення якісних і кількісних особливостей лексики дітей із ЗНМ, були однакові для всіх і складені з урахуванням програми попередньої (середньої) вікової групи. Більшість завдань мала на меті дослідження слів і словосполучень поза текстом. Однак, враховуючи, що слова формуються і функціонують не ізольовано, а спільно з іншими словами, пропонувалися завдання на актуалізацію лексики у зв'язному мовленні, також аналізувалася лексика дітей в ігрових ситуаціях. Відповідно, були виокремлені такі розділи: 1) дослідження лексики поза текстом; 2) дослідження лексики у зв'язному мовленні; 3) дослідження лексики в ігровій ситуації. Було визначено п'ять типів завдань: 1) показ дитиною предметних картинок після називання їх експериментатором (розуміння слів); 2) самостійне називання предметних картинок; 3) добір синонімів до слів; 4) добір антонімів до слів; 5) вставлення відсутнього слова в речення; 6) роз'яснення значень слів.

Узагальнені результати виконання дітьми ЕГ та КГ лексичних завдань наведено в табл. 1.

Таблиця 1
Виконання лексичних завдань дітьми експериментальної та контрольної груп

Завдання	Кількість правильних відповідей, %	
	ЕГ	КГ
1. Показ картинок	70	90
2. Називання картинок	60	90
3. Добір синонімів	47	70
4. Добір антонімів	50	70
5. Вставлення слова в речення	40	76
6. Роз'яснення значення слова	60	87

Згідно з отриманими даними був визначений характер помилок, які групувалися за видами, відповідно до їхніх спільностей і відмінностей. Діти ЕГ здебільшого неточно виконували завдання, тоді як діти КГ допускали тільки поодинокі помилки і неточності. Крім того, кількість відмов під час виконання завдань в ЕГ була досить значною – 20%. У КГ відмови були одиничними і становили

всього 2% випадків. Правильні відповіді в ЕГ (54,5%) спостерігалися майже в 1,5 рази рідше, ніж у КГ (80,5%).

За результатами констатувального етапу експерименту були отримані дані, що характеризують особливості лексики дітей старшого дошкільного віку з ЗНМ III рівня, зокрема визначено недорозвинення структури значення слів, що виявляється в несформованості сигніфікативного компонента значення слова і перевазі денотативного компонента над лексико-семантичним; виявлені функціональні особливості семантичної структури слова, які виражаються у недостатній сформованості синтагматичних і парадигматичних зв'язків слів; крім того, спостерігався низький рівень організації лексико-семантичних полів і недосконалість процесу пошуку слів.

Проаналізувавши отримані дані, ми визначили такі напрями логопедичної роботи зі збагачення лексики у дітей із ЗНМ III рівня: 1) збагачення лексики; 2) розвиток структури лексичних значень слів; 3) формування парадигматичних і синтагматичних зв'язків слова; 4) організація лексико-семантичних полів. Виокремлення цих напрямів сприяє усвідомленню мовленнєвих процесів, проте їх розмежування є умовним, оскільки у процесі роботи зі збагачення лексики всі зазначені напрями тісно взаємопов'язані.

Робота над збагаченням лексики починалася з уточнення, розширення та активізації словникового запасу. Розширення пасивного й активного словника дітей передбачається програмою дошкільної освіти. Робота зі збагачення лексики проводилася з урахуванням частотного словника дітей 6-річного віку, виявлених особливостей словника дітей із ЗНМ III рівня. Збагачення номінативного словника включало засвоєння узагальнювальних понять, слів, що позначають частини предмета, частини тіла, слів, які викликали труднощі у дітей із ЗНМ під час констатувального етапу експерименту. Уточнювалися значення іменників та прикметників зі зменшено-пестливими суфіксами.

У роботі над новим словом виокремлювали такі етапи: 1) знайомство зі словом (увага дітей до слова приверталася за допомогою наочності); 2) уточнення вимови, звуковий аналіз слова; 3) уточнення і розширення лексичного значення слова: уточнення семантики слова; організація семантичного поля; визначення парадигматичних зв'язків слова у цьому семантичному полі; 4) закріплення й активізація слова у зв'язному мовленні, формування синтагматичних зв'язків.

Корекційна робота над словосполученням була спрямована на закріплення двокомпонентних дієслівних та іменникових словосполучень і включала вправи над такими конструкціями: іменник + прикметник (круглий м'яч); іменник у називному відмінку + іменник у непрямому відмінку (вуха зайця);

Таблиця 2

Виконання лексичних завдань дітьми експериментальної та контрольної груп (порівняльний аналіз)

Завдання	Кількість правильних відповідей, %	
	ЕГ	КГ
1. Показ картинок	90	94
2. Називання картинок	80	94
3. Добір синонімів	76	76
4. Добір антонімів	74	80
5. Вставлення слова в речення	80	90
6. Роз'яснення значення слова	74	90

дієслово + іменник у знахідному відмінку без прийменника (розповідає казку); дієслово + іменник у непрямому відмінку без прийменника (ість ложкою, радий подарунку); дієслово + прийменниково-відмінкова конструкція (малює в альбомі).

Одночасно зі збагаченням лексики відбувалася робота над граматичним оформленням слова, адже зміст слова – це єдність лексичного і граматичного значень. Корекційна робота включала уточнення деяких граматичних значень. Розвиток лексичної системності передбачав паралельну роботу з розвитку логічних операцій класифікації, синтезу, порівняння, узагальнення.

Основна увага в логопедичній роботі над синтагматичними зв'язками слів приділялась уточненню значення, місця та вживання дієслова.

1. Уточнювалися назви дій тварин: кішка нявкає, кінь ірже, корова мукає, курка квокче, собака гавкає, пташка цвірінкає, качка крякає, ворона каркає, голуб воркує, зозуля кує, комар пищить.

2. Хто як пересувається? На картках зображені звірі, птахи, риби, плазуни, комахи. Діти визначали їх, називали, як вони пересуваються: метелик пурхає, кінь скаче, риба плаває, змія повзає, птах літає, коник скаче, жаба стрибає.

3. Відгадування тварини. Гавкає (хто?) ..., воркує ..., кує ..., каркає ..., цвірінкає ..., крякає ..., скрекоче ..., бекає ..., хрюкає ..., мукає ... .

4. Добір якомога більшої кількості слів до назв тварин, які відповідають на питання: «Що робить?». Кінь скаче, лежить, стоїть, перевозить людей і вантаж, йде, годує лоша, обмахується хвостом, ірже. Качка крякає, щипає траву, плаває, пірнає, ...

5. Відгадування тварини за описом. Логопед називав дії, які властиві певній тварині. Діти відгадували, про яку тварину йдеться: 1. Нявкає, муркоче, дряпається, п'є ... (хто це?). 2. Сокаче, скликає, квокче, мчить, клює ... . 3. Хрюкає, чавкає, риє землю ... . 4. Літає, жалить, дзижчить ... . 5. Скаче, ірже, бігає ... . 6. Гавкає, гризе, сторожить, кусає, гарчить ... .

В результаті здійснення корекційно-логопедичної роботи в усіх дітей із порушеннями мовлення спостерігалася позитивна динаміка у виконанні лексичних завдань, про що свідчать дані, наведені в табл. 2.

За результатами порівняльного етапу експерименту, проведеного аналогічно констатувальному, кількість правильних відповідей у дітей із ЗНМ III рівня майже така ж, як і в дітей із нормальним розвитком мовлення. Це свідчить про те, що у дітей ЕГ істотно збільшився лексичний запас та урізноманітнілося мовлення синонімами і словами, утвореними за допомогою суфіксів та префіксів.

Помітно знизився рівень використання дітьми ЕГ денотативних ознак, що вказує на більш

повну сформованість структури значення слова у дошкільників ЕГ, порівняно з даними констатувального етапу експерименту. Під час пояснення значення іменників (конкретних і з узагальнювальним значенням) у дітей ЕГ переважали відповіді, в яких слова співвідносилися з певним семантичним полем (приблизно 80% відповідей, порівняно з 60% на попередньому етапі). Діти ЕГ частіше виокремлювали характерну, диференційну ознаку, що говорить про більш точне визначення значення слова. Відповіді дітей із ЗНМ вказували на активний процес структурування семантичних полів, виділення їхніх ядер і периферії. В якісному відношенні розповіді дітей ЕГ були більш точними, розгорнутими, диференційованими. У них відзначалися поодинокі лексичні помилки, пов'язані з неточністю вибору слів із синонімічного ряду, з заміною слів за подібністю об'єктів. У текстах дітей ЕГ істотно збільшилася кількість складних речень, що свідчить про позитивний вплив цілеспрямованої роботи з формування лексичної парадигматики і синтагматики на розвиток граматичної будови мовлення.

Висновки. Результати, отримані під час дослідження, довели, що уточнення структури значення слова з акцентуванням уваги на сигніфікативному компоненті, засноване на збагаченні лексики завдяки розширенню уявлень про навколишню дійсність, підвищує ефективність логопедичної роботи. Врахування функціональних змін семантичної структури слова під час організації корекційно-логопедичної роботи сприяє вдосконаленню процесу формування лексичної системності, закріпленню парадигматичних і синтагматичних зв'язків слів. Отже, позитивна динаміка збагачення лексики у дітей із ЗНМ III рівня, що стала результатом корекційного дослідження, дає підстави вважати запропоновану систему лексичної роботи ефективною і доцільною для її впровадження в практику спеціалізованих закладів дошкільної освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи. Санкт-Петербург : Детство-пресс ; Москва : Творческий центр «Сфера», 2007. 470 с.
2. Грибова О.Е. Технология организации логопедического обследования : методическое пособие. Москва : АРКТИ, 2017. 80 с.
3. Ільїна Н.В. Практичні аспекти вивчення образного мовлення у дошкільників із ЗНМ. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : збірник наукових праць / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2012. Вип. III. С. 94–102.
4. Левина Р.Е. Разграничение аномалий речевого развития у детей. *Дефектология*. 1975. № 2. С. 12–16.
5. Левицький В.Е. До питання про формування лексико-граматичної сторони мовлення у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : збірник наукових праць. 2015. Вип. 5. С. 162–174.
6. Трауготт Н.Н. Как помочь детям, которые плохо говорят. Санкт-Петербург : Эксмо, 1994. 310 с.
7. Халилова Л.Б., Заимцян Д.Р. Типология речевых нарушений у детей с недоразвитием речи (опыт психолингвистического исследования). *Сибирский педагогический журнал*. 2011. № 1. С. 276–282.